УДК 746.2

А.Ф. Борһанова

НЫРТЫ ЧЕЛТӘР БӘЙЛӘҮ ТРАДИЦИЯЛӘРЕН ЯҢАДАН ТОРГЫЗУ

Данная статья посвящена вопросу возникновения, развития ныртинского кружевоплетения и возрождения традиций плетения на территории Республики Татарстан А.П. Обрезковой. В статье описывается современные попытки возрождения и сохранения данного декоративно-прикладного искусства через освоение технологии плетения кружева и проектную деятельность студентов-дизайнеров.

Ключевые слова: с. Нырты, кружевоплетение, кружевницы, Ныртинское кружевоплетение, А.П. Обрезкова.

This article is devoted to the emergence, development of Nyrta lace-making and the revival of the traditions of weaving in the territory of the Republic of Tatarstan by A. Obrezkova. The article describes modern attempts to revive and preserve this decorative and applied art through the development of lace weaving technology and the project activities of design students.

Keywords: Nyrty village, lace making, lace makers, Nyrta lace making, A.P. Obrezkova.

Бүгенге көндә Татарстан Республикасы территориясендә гамәли-бизәлеш сәнгатен саклау һәм үстерү проблемасы шактый актуаль булып кала.

Билгеле ки, 1990 еллар ахырына Татарстан Республикасында халык кәсепчелеге һәм гамәли-бизәлеш сәнгатенең хәле шактый кискенләшә. Халык сәнгатенең күп кенә традицион төрләре юкка чыгу чигендә булып, XIX гасырда гамәли-бизәлеш сәнгатенең шактый алга киткән челтәр бәйләү кәсепчелеге дә шулар исәбендә була. Җитештерүнең әлеге кәсепчелек белән бәйле сәнгати-стиль һәм технологик үзенчәлекләре юкка чыгып бара дияргә мөмкин. Бу исә, республика халкы мәдәни үсешенең тарихи аспектында каралып, хәзерге вакытта челтәр бәйләү традицияләрен торгызу зарурлыгын ассызыклый.

Татар энциклопедиясе мәгълүматларына караганда, челтәр бәйләү – кул яки машина белән җепләрне катнаштырып үреп, бизәкләр ясап, текстиль эшләнмәсе җитештерү, гамәли-бизәлеш сәнгатенең бер төре. Челтәр башлыча өй эчендәге тукыма эшләнмәләрне һәм кием-салымны бизәү өчен кулланыла. Җияк (махсус агач таякчыклар) белән, энә белән тегеп, кечкенә ыргак яки бишинәнең берсе ярдәмендә кулдан башкарыла [Татар энциклопедиясе. 6 т. 1 кис.: Тә–Ч, б. 540].

Россиядә челтәр бәйләүне өйрәнү белән күп кенә тикшеренүчеләр шөгыльләнде: В.А. Фалеева [Фалеева, 1983], С.А. Давыдова [Давыдова, 1913], Н.Т. Климова [Климова, 1991], М.А. Сорокина [Сорокина,

2001], И.Е. Белозёрова и Л.И. Блинова [Белозёрова, Блинова, 2005], Н.Н. Бертяева [Бертяева, 2010] һ.б., әмма Татарстан Республикасы челтәр бәйләү сәнгатен өйрәнүчеләр бармак белән генә санарлык: Г.Ф. Вәлиева-Сөләйманова [Валеева-Сулейманова, 1995, с. 30, 33; Татарская энциклопедия, с. 468–470], А.П. Обрезкова [Обрезкова, 2002; 2006], Л.С. Токсубаева [Токсубаева, 2014] , Е.Н. Менгден (Тимофеева) [Менгден (Тимофеева), 2018] һ.б.

Татарстан территориясендә челтәр бәйләү кәсепчелеге XVI гасырның икенче яртысында барлыкка килә. Челтәр бәйләү рус халкына хас һөнәрчелек төре була һәм русларны Новгород һәм Рязань җирләреннән Урта Иделгә, ә атап әйткәндә, Лаеш һәм Мамадыш өязләренә – Нырты, Балык Бистәсе, Каймар, Анатыш, Полянка, Троицк-Урай, Горица авылларына күчереп утырту барышында таралыш ала. Нәфис тукыманың бу төре Россиядә XIX гасырның икенче яртысында иң югары үсешкә ирешә [Татар энциклопедиясе; б. 540]. Биредә нәфис кәсепчелекнең төп ике үзәге (Лаеш өязе һәм Мамадыш өязенең Нырты авыллары) барлыкка килә.

Шулай ук башка авыллардагы челтәр бәйләү осталары да билгеле: мәсәлән, Бөреледә (16 оста), Спас өязенең Бездна авылында (20 оста), Питрәч, Арча авылларында; керәшен татарларның Байморза һәм Янсуар авылларында; Кукмарада (чама белән 30 оста) [Тимофеева, б. 94–95]. Димәк, челтәр бәйләү кәсепчелегенең географиясе шактый киң булган. Һәр үзәк бизәк төшерү һәм композициядә үзенчәлекле традицияләре, үзгә техник алымнары белән тарихка кергән.

Традиция буенча челтәр үзе җитештерелгән урын исеме белән аталган. Шуңа күрә Мамадыш өязенең Нырты авылында бәйләнгән челтәрләрне Нырты челтәрләре дип йөрткәннәр. «Татарстан Республикасының торак пунктлары» дигән кыскача белешмәлектә түбәндәге юллар бар: «Мамадыш өяземдә бер-берсенә якын урнашкан 2 авыл булган: Олы Нырты, ул челтәр бәйләү кәсепчелеге (XIX гасыр), кырчылык, терлекчелек, умартачылык белән дан алган һәм Нырты Заводы – Мишәнең югары агымында урнашкан авыл. Ул бакыр кою заводы (1749–1874) һәм кырчылык белән танылган [Татарстан Республикасының торак пунктлары; б. 234]. Чыганактан күренгәнчә, ике авыл да бер-берсеннән 1 км ераклыкта урнашкан. 1874 елда завод янган, аны яңадан торгыза алмаганнар, утар җимерелгән. Бирәчәк бурыч буенча ул Түбән Новгород-Самара җир банкына күчкән һәм 3 ел аның милкендә калган [Обрезкова, 2002, с. 9]. Ир-атлар, бернәрсәсез калып, артельләргә берләшкәннәр һәм читкә акча эшләргә киткәннәр. Өйдә челтәр үрүче хатын-кызлар гына калган.

Эшләнмәләрне алар Әбде авылында, Әбде мәхәлләсенә караган күрше авылларда (Ташлыяр, Туктамыш, Кече Кибәче, Олы Кибәче, Өчнарат һ.б.) яки Иске Икшермә авылында (атна саен чәршәмбе базарларында) сатканнар яки башка әйбергә алыштырганнар. Ныртыда челтәр бәйләү күп кенә гаиләләр өчен күпмедер вакыт бердәнбер көн

күрү ысулы булып калган. Осталарның эшләнмәләре нәфислеге һәм җыйнаклыгы белән аерылып торган һәм катлаулы югары сәнгать техникасында, ягъни бизәкнең аерым өлешләре ыргак белән беркетеп башкарылган.

Орнамент еш кына үсемлек мотивларыннан (яфраклар, чәчәкләр, агачлар һ.б.) торган. Нырты сөлгеләренең башлары киң челтәрле итеп эшләнгән. А.П. Обрезкова раславынча, челтәр Балык Бистәсенекеннән купшылыгы белән аерылып торган, аның бизәге эре фигуралардан, шул исәптән «тормыш агачы»ннан гыйбарәт булган. Моннан тыш, өстәмә «үрмә бизәк» кулланылган [Обрезкова, 2006, с. 19]. Бу кәсепчелекнең югары сәнгати үсешкә ирешүе һәм аның территориаль индивидуальлеге турында сөйли.

1899 елның 29 сентябрендә земство идарәсе карары белән Нырты авылында «Челтәр бәйләү мәктәбе» ачыла. Ул Мамадыш земствосы идарәсе һәм өлешчә иганәләр хисабына эшләгән [Обрезкова, 2002; с. 9]. «Мамадыш земство идарәсенең акча хисапларында 1900, 1901, 1902 елларда Челтәр бәйләү мәктәбенең чыгымнарын күрсәткән саннар теркәлгән» – ул ел саен 700 сум тәшкил иткән. Шуның 135 сум 31 тиене – укытучыга хезмәт хакы түләүгә киткән [Обрезкова, 2013, с. 79]. Мәктәп 1912 елга кадәр яшәгән. Һәм 200 йортның һәрберсендә хатыннар да, кызлар да челтәр бәйләгән, осталарның саны 280 гә җиткән.

Челтәр бәйләү мәктәбенең аз булса да кереме булуын да билгеләп үтәргә кирәк. Челтәр һәм җепләр сатудан 1901 елда 143 сум 61 тиен, 1902 елда 162 сум 8 тиен акча кергән [Обрезкова, 2002, с. 10].

Мәктәптә техник рәсемнәрнең булганнары төзәтелгән һәм яңалары кертелгән, челтәр бәйләү-үрүнең төрле ысуллары өйрәнелгән, бу кәсепчелеккә бер урында таптанмаска мөмкинлек биргән. Мәктәптә әзерләнгән квалификацияле кадрлар югары осталыкка ирешергә һәм челтәр үрүнең иң яхшы милли традицияләрен сакларга ярдәм иткән.

Р.Р. Солтанова билгеләп үткәнчә, «моннан тыш, биредә челтәрләрнең башка төрләрен дә: славян, рус, испан, инглиз, америка челтәрләрен дә үрергә өйрәнәләр. Шулай ук драпировка өчен калын җепләрдән гардина челтәрләре, ныклы киҗе-мамык җепләрдән тюль челтәрләре үрү ысуллары белән танышалар. Кыйммәтлерәк һәм сирәк очрый торган әйберләрдән – аз гына аксыл-сары төскә буялган ефәк җепләрдән челтәрләр; антимаккасарлар (шәмдәлләр астына куела торган квадратлар); аксыл-сары төстәге ефәктән хатын-кызлар өчен якалар һ.б. бик күп нәрсәләр эшлиләр» [Султанова, с. 317].

Әмма күп нәрсә үсеш-үзгәреш кичерә һәм базар мөнәсәбәтләре урнашу нәтиҗәсендә сәнгатьнең коммерцияләшүе сәнгати зәвыкның җимерелүенә китерә. 1930 еллардан соң Татарстанда челтәр бәйләү кәсепчелеге сүлпәнәя, бу эшләнмәләрне экспортка чыгару туктатылу һәм эчке базарда ихтыяҗ киму белән аңлатыла [Тимофеева, с. 96]. Кулдан эшләнгән нәфис эшләнмәләргә алмашка күпләп сатуга

исәпләнгән түбән сыйфатлы продукция тәкъдим ителә башлый. Асылда, псевдосәнгать туа, ул халыкның «эстетик наданлыгы» шартларында гаять киң таралырга мөмкин. Нәкъ менә шуңа күрә без гамәли-бизәлеш сәнгать төрләрен үстерү һәм саклау, ә кайбер очракларда яңадан тудыру проблемасын күтәрүнең ни дәрәҗәдә мөһим булуын аңлыйбыз. Аның бер төрен тәшкил иткән һәм әле күптән түгел генә югары үсеш кичергән челтәр бәйләү кәсепчелегенең Татарстан территориясендә дәвамчылары булырга тиеш. Челтәр бәйләү остасы, ТРның һөнәрчелек һәм халык кәсепчелеге палатасы әгъзасы А.П. Обрезкова да бу фикерне хуплаган. Нырты челтәр бәйләү традицияләре 1980 елда яңадан торгызылган. Ул «Родиноведение» этнографик берләшмәсендә катнашучылар белән Әбде авылына экспедиция оештыра, анда Нырты челтәр бизәкләре үрнәкләре өйрәнелә. А.П. Обрезкова җирле халыкның ярдәме белән челтәр бәйләү остасы Е. Молчанованы эзләп таба. Ул 1990 еллар ахырында ук инде Киров өлкәсенең Нократ Аланы шәһәрендә яшәгән [Тимофеева, с. 96]. Җыелган мәгълүматлар Татарстан челтәрләренең Россиянең башка челтәр бәйләү үзәкләре белән тыгыз бәйләнешен эзлекле рәвештә өйрәнергә ярдәм итә. Шунысы хак, Нырты челтәрләре Вологда һәм Нократ (Киров) челтәрләренә стилистик яктан бик якын (аерым алганда, җиякнең характеры буенча).

XXI гасыр башыннан Татарстанда челтәр бәйләү рәссамнар һәм осталар эшчәнлегендә яңадан торгызыла. А.П. Обрезкова өлкәннәр өчен күпсанлы мастер-класслар, курслар үткәрә, төбәкнең мәдәни мирасын саклый. 2007 елдан башлап сакланган үрнәкләр буенча торгызылган Нырты челтәрләре ел саен халык сәнгать кәсепчелекләре эшләнмәләре номинациясендә Татарстанның иң яхшы товарлары исемлегенә кертелә [Тимофеева; с. 98].

Шул вакыттан алып Казан дәүләт мәдәният институтында уку-укыту программасы кысаларында А.П. Обрезкова җитәкчелегендә челтәр бәйләү буенча дәресләр уздырыла башлый.

Бүгенге көндә бу һөнәргә Гуськова Ольга Викторовна өйрәтә. Студентлар әлеге техникада гадәти булмаган дизайнер панносы иҗат итәләр, төрле дәрәҗәдәге конкурс һәм күргәзмәләрдә катнашалар.

2014 уку елыннан Казан федераль университетындагы Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының рәсем сәнгате һәм дизайн кафедрасында студентлар һәм укытучылар инициативасы белән челтәр бәйләү остаханәсе оештырылган иде, анда студентлар һөнәрчелек палатасы остасы А.П. Обрезкова җитәкчелегендә Нырты челтәр бәйләү технологиясен үзләштерде [Бурганова, с. 113].

Алга таба югары уку йортында, халык традицияләрендәге Нырты челтәр бәйләү технологияләрен өйрәнү һәм саклау эшен дәвам итү максатыннан, Р.И. Сәләхова җитәкчелегендә Tatar-style иҗат остаханәсе эшли. 2014–2018 елларда анда фәнни-тикшеренү һәм иҗат эше белән шөгыльләнәләр: остаханәдә Нырты челтәрләре элемент-

лары кергән кием-салым коллекцияләре һәм аксессуарлар («Төбәк моңы» стильләштерелгән коллекциясе (2016) – авторы Борһанова Алсу Фәһим кызы), Казан федераль университеты кунаклары өчен сувенир эшләнмәләр линиясе әзерләнә. 2018 елда Закирова Рания Рәшид кызы (икенче ел магистратурада укый) тарафыннан, гаджетлар файдаланып, Нырты челтәр бәйләү техникасында декоратив аксессуарларның дизайн-комплекты эшләнә.

Хәзерге вакытта Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында Әхмәтшина Гөлназ Радик кызы[1] җитәкчелегендә челтәр бәйләү буенча иҗат остаханәсе эшләвен дәвам итә, ул Нырты челтәр бәйләү техникасына өйрәтү дәресләре үткәрә һәм студентлар белән бергә күчмә мастер-класслар уздыра, челтәр буенча иҗат эшләре күргәзмәләрендә катнаша. В 2019–2020 уку елында аның студенткасы Гайнетдинова Энҗе гамәли-бизәлеш сәнгате чаралары (Нырты челтәр бәйләве) ярдәмендә студентларның эстетик зәвыкларын үстерүгә юнәлтелгән тикшеренү эшен дәвам итеп, чыгарылыш квалификация эшенең практик өлешендә панно – триптих эшләде.

Шунысын да билгеләп үтәсе килә: бүгенге көндә кибетләрдә машина ысулы белән әзерләнгән челтәрләрнең ниндиләре генә юк: еш кына бизәкле футболкалар, кардиганнар, я булмаса тулаем челтәрдән генә торган күлмәкләр, итәкләр, перчаткалар һ.б. сатып алырга мөмкин. Тик менә аларның барысын да машина бәйләгән. Җияк белән үрелгән челтәрләрнең артында зур тарихи «багаж» гына түгел, ә бәйләү осталарының нәтиҗәле хезмәте, күңел җылысы, осталыгы һәм һәр эшләнмәгә индивидуаль якын килүе бар.

Бәхеткә, күпчелек хәзерге заман дизайнерларының хезмәтләрендә милли сәнгатьнең кыйммәте торган саен күтәрелә бара, ул үзенең уникальлеге белән бетмәс-төкәнмәс илһам чыганагы булып тора. Мәсәлән, Дарья Разумихина pret-a-porte коллекцияләрен иҗат итә. Алар бары тик безнең илдә җитештерелгән тукымалардан, рус җитене, тасмалар, кыйммәтле Вологда челтәрләреннән генә әзерләнә. Ә ул вакытта әле КФУ студенткасы һәм Tatar-style иҗат остаханәсе укучысы булган А.Ф. Борһанованың «Төбәк моңы» этник коллекциясе (2016) нәкъ менә Нырты челтәрләрен куллануга ачык мисал була ала.

Шулай итеп, челтәр бәйләү формалары барлыкка килү һәм аның алымнарын саклау традицияләрен яшәтү белән беррәттән, әлеге һөнәр осталарының автор эшләнмәләре булдыруга омтылышы, һәм әлеге кәсепчелекне хәзерге заманда да дәвам итү өчен, гамәли-бизәлеш сәнгатенең яңа һәм үтә нык «кыю» чараларын куллануның аеруча мөһим булуы аңлашыла.

---

[1] Өлкән укытучы, КФУ / Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты / Г. Тукай исем. милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбе / Дизайн һәм милли сәнгатьләр кафедрасы.

Нәтиҗә ясап, тагын бер кат шуны билгеләп үтәсе килә: хәзерге вакытта төбәкнең мәдәни мирасын торгызу һәм аны актуальләштерүгә булышу бик тә әһәмиятле, чөнки Татарстан Республикасы һөнәрчелек сәнгатен үстерүнең хәзерге тенденцияләре буенча, Нырты челтәрләре – милли мәдәниятләрнең киләчәге, милли бердәйлекне саклап калу, толерантлык һәм үзара аңлашу тәрбияләү нигезе.

Әдәбият

Белозёрова И.Е., Блинова Л.И. Русское кружево. Школа плетения на коклюшках / вступ. ст. Э.Г. Истоминой. М: РИПОЛ классик, 2005. 320 с.

Бертяева, Наталья Николаевна. Русское сцепное кружево конца XVIII – начала XX в.: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.04 / [Место защиты: Моск. гос. худож.-пром. ун-т им. С.Г. Строганова]. М., 2010. 276 с.: ил. Русское сцепное кружево конца XVIII – начала XX вв.

Бурганова А.Ф. История, развитие и сохранение ныртинского кружевного промысла Казанской губернии XIX века // Традиционная культура народов Поволжья: Материалы III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. В 2-х частях. 2016. С. 110–115.

Валеева-Сулейманова Г.Ф. Декоративное искусство Татарстана. Казань: Фэн, 1995. С. 30, 33.

Давыдова С.А. Очерк кружевной промышленности в России // Кустарные промыслы России. Женские промыслы в очерках С.А. Давыдовой, Е.Н. Половцовой, К.И. Беренс, Е.О. Свидерской. СПб.: типо-лит. Якорь, 1913. С. 3–182.

Климова Н.Т. Народный орнамент в композиции художественных изделий. Цветное коклюшечное кружево: учеб. пособие. М.: Изобраз. искусство, 1991. 224 с., ил.

Кружево // Татарская энциклопедия: в 6-ти т. / гл. ред. М.Х. Хасанов. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2006. Т. 3. С. 468–470.

Менгден (Тимофеева) Е.Н. История художественных ремёсел Татарстана: вторая половина XIX – начало XXI в.: дис. ... канд. ист. наук: 24.00.01 / [Место защиты: Казан. гос. ун-т культуры и искусств]. Казань, 2018. 194 с.

Населенные пункты Республики Татарстан. Краткий справочник / гл. ред. М.Х. Хасанов Казань: Институт Татарской энциклопедии Академии наук Республики Татарстан, 1997. 390 с.

Обрезкова А.П. История развития кружевоплетения в Казанской губернии (XIX–XXI вв.). Этнохудожественные традиции и язык символов. Казань: Астория, 2006. 28 с.

Обрезкова А.П. Кружение кружева: мировые и региональные традиции в развитии кружевоплетения // Сохранение и развитие народных художественных промыслов в едином культурно-образовательном пространстве. Материалы докладов и выступлений участников Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Казань: 2013. 303 с.

Обрезкова А.П. Ныртинское плетеное кружево. Казань: Унипресс, 2002. 24 с.

Сорокина М.А. Кружева России. Вологодское кружево: [альбом]. М.: Интербук-бизнес, 2001. 127 с.: ил. (Шедевры народного искусства России).

Султанова Р.Р. Неиссякаемый источник вдохновения // Милли-мәдәни мирасыбыз: Кукмара. Казан, 2016. Б. 255–396.

Татар энциклопедиясе. 6 т. 1 кис.: Тә–Ч. Казан: ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты, 2019. 612 б.

Тимофеева Е.К. К вопросу сохранения традиций декоративно-прикладного творчества в начале XXI века (на примере Рыбнослободской и Ныртинской традиции кружевоплетения) // Сохранение и развитие народных художественных промыслов в едином культурно-образовательном пространстве. Материалы докладов и выступлений участников Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Казань: 2013. 303 с.

Токсубаева Л.С. Русское народное искусство Казанского Поволжья XIX–XX веков: деревянная домовая резьба, вышивка, бранное ткачество, кружево. Казань: Центр инновационных технологий, 2014. 140 с.

Фалеева В.А. Русское плетеное кружево. Л.: Художник РСФСР, 1983. – 326 с., ил.

Борһанова Алсу Фәһим кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре